

انعکاس سبک تفسیر تنزیلی در آثار فریقین؛ گستره و آثار

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۳ عطیه السادات یزدی خواه*

محسن قمرزاده**

چکیده

مقاله حاضر به دنبال نگاه تحلیلی از انعکاس سبک تنزیلی در آثار فریقین است. سبک تنزیلی اگر چه از سبک‌های نوظهور است، اما پیشینه‌ای به قدمت تاریخ نزول قرآن دارد و روشی است که بنا بر ادله موافقان این سبک، امیرالمومنین علی (ع) در مصحف خود آن را اتخاذ نموده است. سبک تنزیلی یا سبک به ترتیب نزول آیات و سوره‌های قرآن، از سبک‌هایی می‌باشد که گستره وسیعی در آثار فریقین داشته و انعکاسی فراتر از تفسیر قرآن یافته است. این سبک در مقابل سبک تفسیر براساس مصحف موجود قرار گرفته است و به بیان و تفسیر براساس سیر نزول می‌پردازد. پیروان این سبک معتقدند که سبک به ترتیب نزول به معنای تغییر در مصحف رایج قرآن نمی‌باشد و هیچ‌کس با هیچ هدفی نمی‌تواند تغییری در ترتیب مصحف رایج ایجاد نماید. نگارندگان انعکاس این سبک را در بیان مباحث نظری (بحث از ترتیب نزول سوره‌ها و جداول، بحث از مصحف امام علی (ع) و بحث‌های مقدماتی و مبادی این سبک)، در تدوین تفاسیر به ترتیب نزول سوره‌ها به دو صورت ترتیبی و موضوعی و در بیان مباحث تاریخی از جمله سیره رسول اکرم (ص) یافته‌اند. از این رو، برای رساندن این سبک تفسیری به مراحل پختگی و کمال و از بین بردن خلأهای موجود در آن، ضرورت پرداختن به این سبک را احساس نموده و سعی در بیان انعکاس سبک تنزیلی در آثار فریقین نموده‌اند. به امید آنکه این نوشتار زمینه تحقیقات گسترده‌تر و گامی در جهت تقریب مذاهب اسلامی شیعه و سنی گردد. مطالب این نوشتار به روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری و به صورت توصیفی-تحلیلی بیان شده است.

کلید واژه: سبک تنزیلی، ترتیب نزول، شیعه، اهل سنت.

* عطیه السادات یزدی خواه، طلبه سطح ۴ تفسیر تطبیقی مجتمع آموزش علوم اسلامی کوثر.

yazdikhah.as@gmail.com

** استادیار گروه قرآن و حدیث، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع). ghamarzadehm@gmail.com

۱. درآمد

مبحث روش‌ها و گرایش‌های تفسیری از مباحث مهم علوم قرآنی است که مورد توجه دانشمندان علوم قرآنی در عصر حاضر قرار گرفته است. متدشناسی تفاسیر و روش‌ها و سبک‌های تفسیری از جمله مباحثی است که بحث‌های فراوانی پیرامون آن مطرح است. ایازی در کتاب «المفسرون حیاتهم و منهجهم» تعاریف این مبحث را ذکر کرده و روش‌ها و گرایش‌های تفسیری را بیان نموده‌اند، آقای معرفت و ذهبی نیز در کتاب‌های «التفسیر» و «المفسران» خود به بیان انواع روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن پرداخته‌اند.

یکی از مباحثی که پیرامون آن بحث‌های مختلفی مطرح است، سبک تفسیر تنزیلی است و مراد از آن تفسیر بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها در زمان پیامبر است. ترتیب و شکل فرود آمدن یکصد و چهارده سوره نظام ویژه‌ای به قرآن داده است. ما از آن به ترتیب نزول طبیعی (تدریجی) سوره‌ها یاد می‌کنیم که توجه به این شکل نزول سوره‌ها و آیات موجب ظهور یکی دیگر از سبک‌های تفسیری به نام تفسیر تنزیلی گشته است. مفسر در این سبک روابط و نظام معرفتی و هدایتی سوره‌ها را در زنجیره بیست و سه سال نزول تدریجی قرآن کشف می‌نماید. (بهجت پور، ۱۳۹۲: ۴۶/۱)

تفسیر تنزیلی با دو رویکرد ترتیبی و موضوعی قابل مطالعه است. تفسیر تنزیلی ترتیبی، تفاسیری را در برمی‌گیرد که مفسر سوره‌ها را به همان ترتیبی که نازل شده تفسیر نماید. منظور از تفسیر تنزیلی موضوعی، تفاسیری است که مفسر با انتخاب موضوعی خاص، آیات مرتبط با آن موضوع را جمع‌آوری می‌کند. سپس آن آیات را بر اساس ترتیب نزول مرتب می‌نماید که مهندسی، متد و روش الهی را در بیان آن موضوع استخراج نماید و بتواند در مسایل آموزشی، تربیتی، اجتماعی و... از این روش‌ها بهره‌گیری.

قدمت تفسیر بر اساس سیر نزول را، به اندازه نزول قرآن دانسته‌اند. پیامبر اکرم (ص) هنگام نزول آیات به توضیح و تبیین کلام الهی می‌پرداخت. این سبک به دلایلی از جمله پایبندی به ترتیب مصحف رایج در میان مسلمانان تا عصر حاضر متوقف شد و مفسران در عصر حاضر مجدداً به آن روی آوردند.

رویکرد تفسیر تنزیلی با تألیف مصحف امام علی (ع) به ترتیب نزول سوره‌های قرآن آغاز شد و تا مدّت‌ها مسلمانان اقدام به نگارش هیچ اثری با رویکرد تنزیلی نکردند. در سال ۱۳۳۷ هجری قمری دانشمندان مصری مصحفی را با نشانه‌های جدیدی از جمله ذکر ترتیب نزول آیات، مکی و مدنی بودن آیات در صدر هر سوره منتشر نمودند. این مصحف سرآغازی برای تألیفات دیگر براساس سبک تنزیلی شد.

دانشمندان فریقین با هدف آگاهی از امتد و روش تربیتی، آموزشی و تحول فرهنگی قرآن به سبک تنزیلی روی آورده و آثاری در این زمینه تدوین نموده‌اند که در دو جنبه مباحث غیر تفسیری (مباحث نظری و مباحث تاریخی) و مباحث تفسیری انعکاس و بازتاب قابل توجهی داشته است.

این سبک که سبک پیامبر اکرم (ص) بود، در آثار فریقین ظهور داشته است. اما سوالاتی در این زمینه مطرح است که انعکاس سبک تنزیلی چگونه است؟ و در چه زمینه‌هایی این سبک، انعکاس یافته است؟ در نگاه تحلیلی چه تفاوتی میان انعکاس این سبک در آثار شیعه و اهل سنت وجود دارد؟ آثار تألیفی فریقین در چه مباحثی قوت و در چه زمینه‌هایی نیازمند نگارش تألیفات جدید است؟ و... نگارندگان درصدد هستند که انعکاس این سبک را در آثار فریقین اعم از تفسیر و غیر تفسیر مورد بررسی قرار دهند و کم و زیاد بودن این انعکاس را به لحاظ آماری و حجم مورد تحلیل قرار دهند.

۲. انعکاس غیر تفسیری

انعکاس غیر تفسیری سبک تفسیر تنزیلی را می‌توان در دو زمینه مباحث نظری این سبک و مباحث تاریخی بر مبنای این سبک در آثار شیعه و اهل سنت مورد مطالعه و ارزیابی قرار داد.

الف. مباحث نظری

در این زمینه آثار مدون به بیان مبادی و مقدمات لازم برای این سبک پرداخته‌اند. در این تألیفات بحث از ترتیب نزول سوره‌ها، جداول نزول، سور مکی و مدنی، مبانی، قواعد، اصول و فواید سبک تنزیلی، جواز و امکان سبک تنزیلی، معرفتی مصحف امام علی (ع) و اسناد مشروعیت این سبک به مصحف امام (ع)، دلایل مخالفان و موافقان

تفسیر تنزیلی یافت می‌شود.

شیعه

در آثار شیعه بحث از ترتیب نزول سوره‌های قرآن، جداول بیان‌کننده ترتیب نزول و بررسی آن‌ها، مکی و مدنی بودن سوره‌های قرآن مطرح شده و بیان این مباحث در آثار علمای این مذهب مشهود است.

جداول ترتیب نزول

در کتاب تاریخ قرآن در قسمت ملحقات، جداول ترتیب زمانی سوره‌ها بر مبنای قرآن مرسوم و مبنای نزول ذکر شده است (رامیار، ۱۳۴۶: ۶۵۹-۶۹۹). نویسنده بیان می‌کند که علمای دانشگاه الأزهر مصر، ترتیب نزول سوره‌ها را منتشر کرده‌اند. مصحف منتشر شده بر اساس قرائت حفص بن سلیمان کوفی است که به عثمان بن عفان و علی بن ابی طالب می‌رسد (همان: ۶۲۲). صاحب تاریخ یعقوبی، جدولی کامل و مستند از طریق ابی صالح از ابن عباس گزارش کرده است (یعقوبی، ۱۳۸۵: ۲/۳۳). نویسنده تاریخ قرآن، مباحث ارزشمند و منابع مفیدی را درباره ترتیب نزول سوره‌ها به نقل از شرق شناسان آورده و روایات اسلامی درباره ترتیب نزول سوره‌ها را، طبق مصحف امیر المؤمنین و امام صادق (ع) و صحابه مفسر بیان نموده است (زنجانی، ۱۴۰۴: ۴۷-۵۷). دکتر صبحی صالح در این زمینه مباحث مختلفی مربوط به مکی و مدنی بودن سوره‌ها و آیات استثنائی، ویژگی‌های سوره مکی و مدنی، مطرح و مباحث شرق شناسان را درباره ترتیب قرآن بیان و به نقد آن می‌پردازد (صبحی صالح، ۱۳۷۲: ۱۶۷-۱۸۶). امین الاسلام طبرسی با انگیزه‌ای که حاکم حسکانی در بیان جداول ترتیب نزول داشته به بیان این جداول پرداخته است. وی ترتیب عمرو بن هارون از عثمان از ابن عباس را نقل کرده است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۶۱۳). میرمحمدی به موضوع ترتیب نزول سوره‌ها، فوائد علم مکی و مدنی، آیات استثنائی و دلایل دانشمندان علوم قرآنی بررد و وجود آیات استثنائی پرداخته است (میرمحمدی، ۲۹۷: ۱۴۲۰-۳۰۰). علامه معرفت به بحث درباره سوره‌های مکی و مدنی، ترتیب نزول سوره‌های مورد اختلاف، آیات استثنائی، جداول

صحیح ترتیب نزول سوره‌ها، بحث در توقیفیت و عدم توقیفیت ترتیب سوره‌ها و آیات پرداخته است. (معرفت، ۱۳۸۰: ۱/ ۹۹-۱۰۳). ایشان جدولی از ترتیب نزول سوره‌ها طبق روایت ابن عباس و تکمیل آن مطابق روایت جابر بن زید با تصحیح از روی نسخ‌های متعدد قابل اعتماد، ارائه کرده است (همان: ۱۶۷-۱۷۰). ایشان در بیان ترتیب نزول، روایات زیادی را مورد اتفاق دانسته‌اند و عمده آنها روایت ابن عباس است (همان: ۱۳۵-۱۴۲). ابیاری گزارش کاملی از ترتیب نزول سوره‌ها براساس آنچه ابن‌الدیم بیان کرده و البقاعی ذکر نموده ارائه کرده است و درباره ترتیب چینش آیات در سوره‌ها به داوری پرداخته است. (ابیاری، ۱۴۰۵: ۱/ ۳۲۷-۳۳۸). ایشان در کتاب تاریخ القرآن ترتیب نزول سوره‌ها را از مصحف‌های علی (ع)، ابن مسعود و ابن عباس بیان نموده است (ابیاری، ۱۴۰۵: ۹۳-۸۷).

بیهقی در اثر خود سندی از طریق عکرمه و حسن بصری دارد. وی پس از ذکر جدول ترتیب نزول سوره‌ها به داشتن سندی به نقل از مجاهد از ابن عباس ادعا می‌کند و اظهار می‌دارد که افتادگی‌های سند اول را ندارد. وی افزوده است که شاهدهی بر این سند در تفسیر مقاتل و غیر آنها، از اهل تفسیر موجود است (بیهقی، ۱۴۰۵: ۷/ ۱۴۲). ابن ضریس در روایت مسند از عطای خراسانی از ابن عباس در کتاب خود گزارش داده است (ابن ضریس، ۱۴۰۸: ۳۳-۳۵). در زمینه‌ی ترتیب نزول سوره‌های قرآن، بازرگان کاری متفاوت از دیگران انجام داده است. بازرگان ملاک‌هایی برای تعیین ترتیب زمانی آیات و سوره‌ها ارائه می‌دهد. وی براساس تجزیه و تحلیل‌های آماری از هر سوره یک طول مبنا درست می‌کند. تعداد کلماتی را که هر آیه را تشکیل می‌دهد، طول مبنا می‌نامد و آن را ملاک ترتیب نزول سوره می‌شمارد (رک: بازرگان، ۱۳۸۶).

مصحف امام علی (ع)

مبحث دیگری که در آثار علمای شیعه در راستای مباحث نظری سبک تنزیلی مطرح است؛ بحث از مصحف امام علی (ع) است. چرا که طرفداران این سبک، مشروعیت سبک خود را به مصحف علی ابن ابی طالب مستند می‌سازند. نکونام در این زمینه اثری نگاشته و با استفاده از دلایل عقلی و نقلی ثابت می‌کند که مصحف امام

علی(ع) به ترتیب نزول نگارش یافته است و سپس ترتیب سور مصحف حضرت علی(ع) را بیان می‌کند (نکونام، ۱۳۸۲: ۹۹-۱۱۳). آیت الله خویی نیز در پاسخ به شبهات حول تحریف قرآن می‌فرماید: شکی نیست که امیرالمؤمنین(ع) دارای قرآن مخصوص بوده که از نظر ترتیب سوره‌ها با قرآن فعلی مغایرت داشته است (خویی، ۱۳۸۳: ۳۰۴). رامیار معتقد است که بیشتر اخبار و روایات حاکی از آن است که مصحف علی(ع) به ترتیب نزول گردآوری شده است (رامیار، ۱۳۴۶: ۳۷۱). عربستانی نیز در اثر خود، مصحف امیرالمؤمنین را طبق مدارک و منابع فریقین بررسی می‌کند. و به تفاوت ساختاری و محتوایی این مصحف با مصحف موجود اشاره می‌کند که یکی از آن تفاوت‌ها چینش سوره‌ها به ترتیب نزول است (رک: عربستانی، ۱۳۹۴). نویسندگان مقاله «واکاوی روایات شیعی در ترتیب نزولی بودن مصحف امام علی(ع)»، دلایل روایی شیعه را پیرامون تنظیم مصحف امام علی(ع) بر اساس ترتیب نزول، مورد بررسی قرار داده‌اند و دلایل مخالفان و موافقان این نظریه به همراه استدلال‌های هر گروه را مطرح نموده و تنظیم مصحف امام علی(ع) را بر اساس ترتیب نزول در حد یک احتمال در کنار سایر احتمالات دانسته‌اند (رک: تجری و مقیمی نژاد، ۱۳۹۴).

مبادی و مقدمات سبک تنزیلی

مهم‌ترین بحث از مباحث نظری سبک تنزیلی بحث از مبادی و مقدمات سبک تفسیر تنزیلی به عنوان یکی از شاخه‌های نوظهور علوم قرآنی است. نکونام به موضوع مبانی و اصول تفسیر به سبک ترتیب نزول پرداخته است و تعیین تاریخ نزول آیات و سوره‌های قرآن را بدون بررسی و تحقیق همه جانبه قرآن و روایات مختلف اسباب نزول و ترتیب نزول و سیره نبوی امکان‌پذیر نمی‌داند و تفسیر تاریخی از قرآن را برای تأمین این هدف لازم می‌شمارد (نکونام، ۱۳۸۲: ۱۲). ایشان به شش فایده تفسیر به ترتیب نزول و برتری آن بر تفسیر مصحفی اشاره می‌کند و امتیاز تألیف خود را پرداختن به مباحث بنیادی تاریخ‌گذاری و تنقیح مبانی و منابع و حل مشکلات پیش روی امر تاریخ‌گذاری آیات می‌شمارد (همان: ۱۳).

بهبخت پور از بزرگان تحقیق در زمینه سبک تنزیلی، ضرورت سبک تنزیلی را فهم مرادهای خدای متعال به خصوص در مورد کشف روش‌های الهی می‌داند (بهبخت پور،

۱۳۹۲: ۴۳). ایشان در اثر دیگر خود با نام «تفسیر تنزیلی، مبانی، اصول، قواعد و فوائد» مباحث نظری و مبانی لازم تفسیر تنزیلی را به صورت گسترده بیان نموده است. مؤلف برای سوالات و شبهاتی که در این زمینه وجود داشته، پاسخ مناسب آورده است. ایشان در جایی دیگر روش تفسیر به ترتیب نزول را معرفی می‌کند و در مورد جواز و اعتبار این سبک تفسیری و کاربردهای رعایت ترتیب نزول در تفسیر، فواید و پیامدهای مثبت این روش مباحثی را ارائه کرده است (ر.ک: بهجت پور، ۱۳۸۹).

صاحب پایان‌نامه «نقد و بررسی مبانی سبک تفسیر براساس ترتیب نزول» نیز در زمینه مباحث نظری سبک تنزیلی پژوهش‌هایی داشته و سبک تنزیلی را از سبک‌های جدید و نوظهور می‌داند. ایشان قائل است این سبک بر مبانی خاصی از جمله جواز، فایده‌مندی و امکان تحقق عملی استوار است. ایشان پرداختن به مبانی مذکور را مهم می‌شمارد تا این سبک از اتقان برخوردار شود. نویسنده نظر خود را در مورد مبنای اول بر جواز این سبک، در مورد مبنای دوم برفایده‌مندی این سبک و در مورد مبنای سوم بر امکان تحقق عملی این سبک اعلام می‌دارد (ر.ک: مقیمی نژاد، ۱۳۹۴).

هاشمی در نوشتار خود قائل است رویکردهای مختلفی در تفسیر تنزیلی از سوی مفسران مطرح است و به تبع آن مبانی، انگیزه و باورهای مختلفی در این سبک از سوی مفسران مطرح می‌نماید (ر.ک: هاشمی، ۱۳۸۹). خامه‌گر در تفسیر موضوعی شش رویکرد معرفی می‌کند و مبانی، قواعد و اصول هر رویکرد را بیان می‌کند. یکی از این رویکردها تفسیر موضوعی به حسب نزول است (ر.ک: خامه‌گر، ۱۳۸۹). شاکر معتقد است که، سه‌اندیشه در میان طرفداران تفسیر تنزیلی جریان دارد و به تحلیل و نقد هر کدام پرداخته است (ر.ک: شاکر، ۱۳۸۹). حجتی به کتابشناسی این سبک پرداخته و در مقاله‌ای دوازده کتاب تدوین شده براساس ترتیب نزول را معرفی می‌کند (ر.ک: جعفری، ۱۳۸۹).

اهل سنت

علمای اهل سنت به مانند علمای شیعه بحث از جد اول نزول، مکی و مدنی بودن سوره‌ها و ترتیب سوره‌ها را که از مباحث نظری سبک تنزیلی است، در آثار خود مطرح نموده‌اند.

جداول ترتیب نزول

زرکشی در البرهان گزارش‌هایی از ترتیب نزول سوره‌ها و آیات استثنایی بیان (زرکشی، ۱:۱۴۱۰ / ۲۸۰-۲۸۲) و ترتیب سوره‌ها را به نقل از تفسیر «خازن» و کتاب «المبانی» ذکر می‌کند (همان: ۱۹۳-۱۹۴). ایشان بر اساس ارزیابی و ترجیح میان اسناد روایی به انتخاب جدول معتبری از میان گزارش‌های رسیده اقدام نموده است (همان: ۱۸۷-۲۰۵). حسکانی شش سند از جداول ترتیب نزول سوره‌ها را در رد ادعای نواصب برانکار نزول سوره انسان در فضیلت امام علی (ع) و اهل بیت (ع) آورده است. چون نویسنده سیر نزولی سوره‌ها را تا سوره‌ی انسان (نود و هشتمین سوره نازل شده) پیگیری کرده و از نقل ادامه جداول ششگانه صرف نظر کرده است. (حسکانی نیشابوری، ۲:۱۴۱۱ / ۴۱۳-۴۱۷) ترتیب بیان شده از نزول سوره‌ها بدین صورت ذکر شده است. چهار سوره‌ی اول را از زهری از محمد بن نعمان بن شبیر، بقیه سور مکی را از مجاهد و سور مدنی را از طریق ابن جریج از عطا از ابن عباس روایت کرده است. (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۸-۳۰)

صاحب «تاریخ تشریح الاسلامی»، به مناسبت بحث درباره تشریح در زندگی رسول خدا (ص) در حوزه کتاب و سنت به دسته بندی سوره‌ها و ممیزات سوره‌های مکی از مدنی و ویژگی‌های تشریحی این دو دوره می‌پردازد. (الخضری بک، ۱۴۱۷: ۷-۱۹) شیخ محمد ابوزهره جدول ترتیب نزول را موافق با نظر قرطبی در تفسیرش آورده است. (ابوزهره ۱۴۱۸: ۲۶-۲۴)

زهری از مؤلفان در ترتیب نزول قرآن است. او جدولی کامل از ترتیب نزول سوره‌ها در ابتدای کتاب تنزیل القرآن آورده است و جدول ترتیب نزول سوره را بدون ذکر سند آورده است. (رک: زهری، ۱۴۱۸)

سیوطی به ذکر اقوال گروهی از دانشمندان و بررسی اسناد و گزارش‌های تاریخی و روایات نقل شده در ترتیب نزول سوره‌ها می‌پردازد و به ارزیابی و ترجیح میان اسناد روایی و انتخاب جدول معتبری از میان گزارش‌های رسیده اقدام کرده است (سیوطی، ۱۴۲۱: ۳۴/۱-۶۹). سیوطی ترتیب نزول سوره‌های مکی و مدنی را از کتاب‌های «دلائل النبوة»، «البرهان»، «فضائل القرآن» بیان می‌کند. (همان: ۵۸-۶۰)

شهرستانی در تفسیر منسوب به وی، پنج جدول ترتیب نزول از مقاتل به طور مرسل و از وی به نقل از امیر مؤمنان علی (ع) و نیز از ابن عباس و ابن واقد و امام صادق (ع) گزارش کرده است (شهرستانی، ۱۳۸۷: ۱۶/۱). وی با برعهده گرفتن نقل جداولش از اشخاص مورد وثوق و اعتماد، مجموعه‌ای از جداول را ثبت کرده است که در میان آنها دو جدول از ائمه اطهار (ع) وجود دارد (همان).

قسطلانی به موضوع ترتیب نزول علاقه نشان داده و جداول ترتیب نزول را موافق نظر سیوطی ثبت کرده است (قسطلانی، ۲۰۱۴: ۲۶).

نویسنده کتاب المکی و المدنی تألیفات نگاشته شده از سوی تابعین در مورد علم مکی و مدنی را آورده است و به ذکر کتب مستقل پیرامون مکی و مدنی بودن سوره‌ها و پایان‌نامه‌های نگاشته شده در این موضوع پرداخته است (شفاعت ربانی، بی تا: ۵/۱).

مصحف امام علی (ع)

در زمینه‌ی مصحف امام علی (ع) و ترتیب سوره در آن، سیوطی در کتاب «ترتیب سوره القرآن» ترتیب سوره در مصحف مذکور را براساس ترتیب نزول سوره‌ها دانسته و اولین سوره آن را سوره علق ذکر می‌کند (سیوطی، بی تا: ۳۱). القیعی نیز معتقد است ترتیب سوره‌ها در مصحف علی ابن ابی طالب (ع) براساس ترتیب نزول است (القیعی، ۱۴۱۷: ۱۱۵/۱). ایشان تفسیر براساس ترتیب نزول سوره‌ها را پذیرفته و در کتاب خود می‌نویسد «ما در تفسیر موضوعی نیازمندیم تا آیات را به ترتیب نزول استفاده کنیم و بعضی از نصوص را با بعضی دیگر ارتباط دهیم و تدبر کنیم در دوره تاریخی که آیات در آن نازل شده است و ارتباط و هماهنگی بین متن نازل شده و فضایی را که در آن آیه نازل شده است، دریابیم.» (همان: ۱۵۹/۱) صاحب نظری دیگر، نیز در بیان مراحل تفسیر موضوعی مرتب کردن آیات براساس اسباب نزول را به عنوان سومین مرحله از مراحل تفسیر موضوعی ذکر می‌کند. (الزهرائی، ۱۴۱۳: ۱۷/۱)

ارزیابی

علمای شیعه و اهل سنت هر دو در زمینه بحث از جداول و بیان ترتیب نزول

سوره‌های قرآن مطالعه و تحقیق داشته و جداول ترتیب نزول سوره‌ها را در کتاب‌های خود ذکر نموده‌اند. تلاش علما در این زمینه ستودنی است. برخی از علمای شیعه در بیان جداول نزول به منقولات اهل سنت اعتماد نموده و به نقل از آنها جداول را در کتاب خود ذکر نموده‌اند.

علامه طباطبایی با وجود مهم دانستن ترتیب نزول سوره‌های مکی و مدنی معتقد است برای شناخت صحیح مکی و مدنی فقط به روایات ترتیب نزول نباید اکتفا نمود؛ زیرا این روایات خالی از ضعف نیستند بنابراین باید در سیاق آیات و قرائن و امارات خارجی و داخلی نیز تدبر نمود. (طباطبایی، بی تا: ۲۳۵/۱۳)

از میان جداول ذکر شده جدول مهندس بازرگان در کتاب سیر تحول قرآن مورد انتقاد علمای علوم قرآنی واقع شده است، به گونه‌ای که این جدول را حدسیات ایشان دانسته‌اند. علامه معرفت برایشان به دلیل استناد به جداول سست و مجهول الهویه انتقاد کرده است (معرفت، ۱۳۸۰: ۵۲۲/۲). وی فواید اطلاع بر ترتیب نزول سوره‌ها و جایگاه آیات را پذیرفته است (همان: ۵۲۹). ولی در خصوص جدول ارائه شده و روش مهندس بازرگان می‌فرماید: «ما نمی‌خواهیم از ارزش کار مهندس بازرگان بکاهیم. نوع کار با ارزش است و شناخت موقعیت و شرایط نزول هر آیه کمک مؤثری در فهم محتوا و پی بردن به اهداف و مقاصد عالیه آن است ولی این چیزی است که با رجوع به اسباب نزول به دست می‌آید و راه رسیدن به آن از قرائن و شواهد تاریخی و حدیثی باز است و برای دستیابی آن، به این گونه تکلفات و ترسیم منحنی‌های فرضی نیاز نیست.» (همان: ۵۲۵)

بهجت پور نیز در انتقاد به بازرگان نوشته است: «تغییرهای موجود در نزول سوره‌ها مورد توجه آقای بازرگان قرار نگرفته‌اند؛ مثلاً در برخی از سال‌ها دعوت پیامبر مخفی بود و حتی بر اساس برخی نقل‌های تاریخی فقط تعداد محدودی آیه نازل شده است، یا در طول زمان رسالت میان ۲۰ یا ۲۳ سال اختلاف وجود دارد. همین‌طور میان حضور پیامبر (ص) در مکه به عنوان دعوت‌کننده با حضور در مدینه به عنوان حاکم بناگذارنده مدینه النبیه تفاوت هست. به طور طبیعی شرایط مدینه کثرت و تنوع و فراوانی قوانین مربوط را ایجاد کرده و در نتیجه تعداد بیشتری از آیات در مدینه نازل شده

است. همچنین با توجه به رویکرد تربیتی قرآن برای رد یک باور و رفتار جاهلی لازم بود که وحی‌های فراوان و متعاقبی نازل شود و به عکس در برخی موارد این الزام وجود نداشت. با توجه به این متغیرها چگونه جریان نزول قرآن را همچون کارخانه‌ای غیر هوشمند و با ظرفیت اسمی ۳۶۳۰ کلمه در سال بشماریم و براساس آن سال نزول و مرتبه سوره‌ها را معین کنیم؟» (بهجت پور، ۱۳۹۲: ۱۹۶)

در مورد نگاه‌های علمای شیعه و اهل سنت پیرامون مصحف امام علی (ع) چنین به نظر می‌رسد که در یک سطح هستند و علمای علوم قرآنی هر دو مذهب در آثار خود به ترتیب نزول بودن مصحف امام (ع) اشاره نموده‌اند. با وجود تألیفات در این زمینه اما حق مطلب ادا نشده است و در جامعه علمی افرادی هستند که در حجیت مصحف شریف تردید دارند و شبهاتی را پیرامون مصحف شریف مطرح نموده‌اند از این رو خلا اثری متقن که پاسخگوی نقدهای موجود باشد؛ احساس می‌شود. چنین اثری زمینه حفظ مقام شامخ مصحف امام علی (ع) و حرکتی در جهت ارتقای سطح علمی منابع پیرامون مصحف شریف خواهد بود.

از طرف دیگر کسانی هستند که بر روایات ترتیب نزول نقدهای جدی وارد نموده و کار بست ترتیب نزول سوره‌ها در تفسیر را مورد انتقاد قرار داده‌اند لذا نوشتاری که به صورت مستقل به بررسی روایات ترتیب نزول می‌پردازد؛ توانایی آن را خواهد داشت که جامعه علمی را با خود همراه کند و ضمن اینکه پاسخی مناسب به نقدهای موجود است، پاسخگوی نقدهایی است که امکان دارد در آینده بر جداول ترتیب نزول و به تبع آن تألیفات براساس ترتیب نزول سوره‌ها وارد شود.

مباحث مقدماتی و مبادی این سبک در آثار شیعه انعکاس بیشتری داشته هم از لحاظ کمیت و هم از لحاظ کیفیت که قابل مقایسه با آثار اهل سنت نیست. علمای شیعه مبادی سبک تنزیلی اعم از مبانی، اصول و فواید و اهداف این سبک را بیان نموده‌اند. رویکردهای مختلف در این زمینه، ادله موافقان و مخالفان آن نیز در آثار شیعیان به خوبی بیان شده است. جامع‌ترین اثر در میان آثار سبک تنزیلی در این راستا آثار بهجت پور است که می‌توان کتاب «تفسیر تنزیلی، مبانی، اصول، قواعد و فواید» و مقدمه تفسیر «همگام با وحی» را به عنوان مهم‌ترین آثار مباحث نظری سبک تنزیلی به شمار آورد.

جای آثار اهل سنت در زمینه مباحث مقدماتی و مبادی این سبک خالی است که همّت علمای این مذهب می‌تواند سبب پختگی و شکوفایی این سبک گردد.

تاریخی

در این زمینه تألیفاتی که نویسندگان با استفاده از ترتیب نزول در زمینه غیر تفسیر نگاشته‌اند، به چشم می‌خورد و عمده‌ترین تألیفات مربوط به تاریخ و سیره‌ی رسول اکرم (ص) بر اساس سیر نزول سور قرآنی است. نکونام در فایده‌مندی تدوین تاریخ بر اساس ترتیب نزول آیات و سوره‌ها نگاشته است: «متن قرآن به طور مستقیم تنها متن اصیل و غیر محرفی است که از عصر رسول خدا به ما رسیده است، بنابراین وقتی تاریخ نزول سوره‌ها و آیه‌های آنها معلوم شود، با مرتب ساختن آنها به ترتیب تاریخی می‌توان به صحیح‌ترین و قطعی‌ترین سیره و تاریخ رسول اکرم (ص) دست یافت.» (نکونام، ۱۳۸۲: ۶)

شیعه

جلال‌الدین فارسی در کتاب‌های «پیامبری و انقلاب»، «پیامبری و جهاد»، «پیامبری و حکومت» بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها، تاریخ و سیره پیامبر (ص) را نگاشته است. نگارنده، یگانه تاریخ اصیل و صحیح دوره رسالت را در قرآنی که بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها مرتب شده، می‌داند و معتقد است که هیچ نوشته‌ای به پای آن از لحاظ صحت روایت و امانت نقل نمی‌رسد (فارسی، بی تا: ۱۸). غروی به روش مذکور کتاب «موسوعة التاریخ الاسلامی» را تألیف نموده و همزمان با بیان آیات بر اساس نزول به ثبت تاریخ اسلام می‌پردازد.

اهل سنت

دروزه در کتاب «سیره الرسول صور مقتضبة من القرآن الکریم» بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها و بر پایه آیاتی از قرآن که راجع به زندگی پیامبر اکرم (ص) است، به گزارش تاریخ و سیره ایشان پرداخته است. دروزه در این کتاب جداولی از ترتیب نزول از مصحف فؤاد،

تفسیر خازن، تفسیر مجمع البیان و الإیتقان سیوطی آورده است (دروزه، بی تا: ۱۴۵ - ۱۴۹).

ابن قرناس تاریخ صدر اسلام و عصر نزول را با تکیه بر ترتیب نزول آیات قرآن روایت کرده است. کتاب ایشان از دو قسمت تشکیل شده است، بخشی از این کتاب به ثبت تاریخ از زمان آغاز رسالت رسول اکرم (ص) در مکه تا زمان وفات ایشان پرداخته است و قسمت دیگر از آن به بیان ترتیب نزول سوره‌های قرآن می‌پردازد (رک: ابن قرناس، ۲۰۱۰).

ارزیابی

در بعد تاریخی و انعکاس تاریخی این سبک علمای هر دو مذهب اسلامی (شیعه و اهل سنت) اثری خوب و مفید خلق نموده‌اند و پا به پای هم در تجلّی تاریخی سبک تنزیلی تلاش نموده‌اند. زیرا با اتکاء به غنی‌ترین و صحیح‌ترین منبع در دسترس به بیان تاریخ اسلام و زندگی رسول اکرم (ص) پرداخته‌اند. گرچه به لحاظ آماری آثار نگاشته شده انگشت شمار است و جای تدوین آثار در این زمینه بسیار است، اما در همین آثار محدود به خوبی روش، سبک و هدف خود را جلوه‌گر نموده‌اند. فقط در این مقام نقدی بر جلال الدین فارسی وارد است. ایشان به رغم اینکه در مقدمه کتاب «پیامبری و انقلاب» تصویر جدولی از تفسیر شهرستانی در ترتیب نزول سوره آورده و آن را مورد تایید خود قرار داده (فارسی، بی تا: ۱۸ و ۱۹) اما ترتیب تعدادی از سوره‌ها را تغییر داده است. این روش علمای اسلام در سیره و تاریخ نگاری، مورد توجه برخی از مستشرقان در تدوین سیره پیامبر بر اساس ترتیب نزول قرار گرفته است.

۳. انعکاس تفسیری

کتب تفسیری از تألیفاتی است که انعکاس تفسیری سبک تنزیلی را نمایان می‌سازد. برخی از این کتب در مقدمه، به مباحث نظری این سبک از جمله مبانی، قواعد، اصول و فواید سبک تنزیلی پرداخته‌اند. اغلب مفسران در مقدمه تفسیر خود انگیزه خود را از انتخاب این سبک برای تفسیر خود ذکر نموده‌اند.

این سبک با دورویکرد ترتیبی و موضوعی قابل بررسی است. مفسران برای کشف

مرادهای خداوند متعال علاوه بر سبک تنزیلی ترتیبی از سبک تنزیلی موضوعی هم بهره برده‌اند و این مطلب نقش طریقی بودن سبک‌های تفسیری را اثبات می‌کند و جواز هر طریقی را که فهم مراد الهی را میسر سازد، در صورت عدم مانع بیان می‌نماید.

الف. تفاسیر ترتیبی

انعکاس سبک تنزیلی در تفاسیر ترتیبی شیعه و اهل سنت به شرح ذیل است:

شیعه

بازرگان اولین نگارنده تفسیر براساس این سبک از میان علمای شیعه است. ایشان در ابتدا تفسیر تنزیلی را به دلیل سند غیر قابل استناد جداول ترتیب نزول غیر ممکن می‌دانست و راه حل خود را در خصوص جداول نزول و ترتیب سوره‌ها به کتاب دیگر خود «سیر تحول قرآن» ارجاع می‌دهد (بازرگان، ۱۳۷۴: ۸-۱۱).

بازرگان تفسیر ۱۶ سوره قرآن را به ترتیب نزول و در دو بخش تدبیر و تفسیر بیان نموده است. تدبیر در بردارنده تاریخ و شرایط نزول و تفسیر شامل واژه‌شناسی، توضیح کلمات و برداشت‌های تربیتی و هدایتی است. مهندس بازرگان تدوین تفسیر براساس ترتیب نزول را راهی برای جلوگیری از تکرار و تقلید و به عنوان دیدگاه تازه‌ای دانسته است (همان: ۷۰). همچنین در مقدمه این تفسیر، مباحثی از جمله مبانی و اصول سبک تنزیلی را ذکر نموده است.

بهجت پور نیز تفسیری به سبک تنزیلی نگاشته است و در مقدمه آن مباحث نظری سبک تنزیلی را بیان می‌کند. ایشان مشروعیت این سبک را مستند به روش آموزشی و تعلیم پیامبر (ص) و ویژگی مصحف امیر مؤمنان (ع) می‌داند (بهجت پور، ۱۳۹۰: ۶۳-۶۴).

وی معتقد است برای کشف نظام تحول و تربیت دینی و هدایتی باید چینش ترتیب سوره‌ها را براساس نزول آنها در نظر داشت (همان: ۴۳). ایشان عدم توجه به این روش را عامل مغفول ماندن از مرادهای جدی خداوند و ترتیب خاص نزول وحی را سبب رساندن عرب در نهایت گمراهی به اوج فرهنگ و تمدن می‌داند. بهجت پور سبک

تنزیلی را دارای فوایدی از جمله دوری از اشتباه در برداشت، کمک به فهم مراد جدی خداوند، اصلاح برداشت‌های نادرست و از همه مهم‌تر کشف راه‌های تحول نظام‌مند در جامعه دانسته است (همان: ۵۶-۶۲).

این مفسر، «شناخت نامه‌ی تنزیلی سوره‌های قرآن کریم» را نیز بر اساس سبک تنزیلی تدوین نموده و در آن از ۱۱۴ سوره قرآن کریم به خواننده اطلاعات و شناختی نسبتاً کامل بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها چون شناسه سور، محتوای سوره‌ها، مقاصد هر سوره ارتباط آیات و سور با یکدیگر فضای حاکم بر نزول سوره و... را ارائه می‌دهد. بهجت‌پور در پیش‌گفتار این اثر دسترسی سهل و سریع علاقه‌مندان مطالعات تنزیلی به تفسیر مختصر سوره‌های قرآن کریم بر اساس ترتیب نزول به عنوان هدف نگاشته خود بیان کرده و مباحث مقدماتی در زمینه سبک تنزیلی و پیشینه این سبک را مطرح نموده است.

«شرحی بر قرآن به ترتیب نزول» نیز اثری است که سیدرضا نیازمند بر اساس سبک تنزیلی تألیف نموده است. این شرح آیات قرآن را به همراه وقایع زندگی رسول اکرم (ص) در دو جلد به تفکیک سوره‌های مکی و مدنی آورده است. مؤلف تصریح نکرده که ترتیب نزول را از کجا اخذ کرده و تنها منابع کلی برای این کار را معرفی می‌کند. (رک: نیازمند، ۱۳۹۰)

اهل سنت

آل غازی، تفسیر «بیان المعانی» را بر اساس ترتیب نزول تألیف نمود و مشروعیت این سبک را به مصحف امیر المؤمنین (ع) مستند ساخت و خود را در این سبک پیرو ایشان دانست (آل غازی، ۱۳۸۲: ۴/۱). ایشان علت استفاده امام علی (ع) از این سبک را آشنایی مردم با تاریخ نزول، مکان و زمان نزول، کیفیت نزول، اسباب نزول و... دانسته و به پذیرش اجماع صحابه در جمع قرآن و توقیفی بودن سوره و آیات قرآن از سوی امیر المؤمنین (ع) تصریح می‌کند (همان: ۳).

ملاحظه حویث تفسیر قرآن به سبک تنزیلی را فایده‌مند دانسته و به فواید آن از جمله جلوگیری از تکرار مطالب، جلوگیری از قطور شدن تفاسیر، محفوظ ماندن مفسران خطا و لغزش اشاره کرده است (همان: ۴). ایشان بعد از بیان مباحث نظری سبک تنزیلی و

مباحث گسترده علوم قرآنی تفسیر خود را در سه بخش براساس ترتیب نزول آیات تدوین می‌نماید.

دروزه نیز تفسیری از قرآن براساس ترتیب نزول سوره‌ها نگاشته است. وی مشروعیت سبک خود را با استناد به روش تفسیر پیامبر(ص) براساس ترتیب نزول و مصحف حضرت علی(ع) به اثبات می‌رساند (دروزه، ۱۳۸۳: ۱۰/۱) و برای تدوین این تفسیر نگرانی از مخالفت با سیره و روش پیامبر و صحابه داشته از این رو پس از تأیید از مفتی سوریه و مفتی شهر حلب به نگارش این تفسیر اقدام نمود.

دروزه به فایده‌مند بودن این روش اذعان داشته و نوشته است: «مطالعه‌کننده خود را در فضا، شرایط زمانی و مکانی و جریان مناسبت‌های نزول قرآن می‌بیند و غایت و مفاهیم آن را احساس می‌کند و حکمت تنزل برایش آشکار می‌شود» (همان: ۹). مفسر معتقد است که در سبک تنزیلی دانش‌هایی از جمله پیگیری سیره پیامبر(ص)، آگاهی به حالات و کیفیت نزول و مراحل آن نهفته است (همان).

«التفسیر البیانی» نوشته بنت الشاطی بانوی مصری و پیرو مکتب ادبی امین خولی است. بنت الشاطی ۱۴ سوره کوتاه قرآن را در دو جلد تفسیر نموده است. ایشان تنظیم آیات و سوره به ترتیب نزول جهت شناخت ظروف و فضاهای زمانی و مکانی نزول آیات را به عنوان یکی از اصول و ضوابط تفسیری خود ذکر کرده است (بنت الشاطی، بی تا: ۱۰/۱).

حسن حنبکه المیدانی از مفسران قرآن براساس سبک تنزیلی است. ایشان در طول زمان حیات خود فقط موفق شد که سوره‌های مکی و سوره بقره به عنوان اولین سوره مدنی را تفسیر نماید. حنبکه در مقدمه‌ی تفسیرش می‌نویسد: «در خلال تدبرات طولانی‌ام در کتاب خدا موفق به استخراج چهل قاعده در باب تدبر در کتاب خدا شدم... لازم دیدم که تدبر در کتاب خدا را با رعایت آن چهل قاعده تدوین کنم.» (المیدانی، ۱۴۲۰: ۵/۱-۶) لذا تفسیر خود را بر پایه تدبر در قرآن نگاشته است و از این رو تفسیرش را با نام تفصیلی «تفسیر تدبری للقرآن الکریم بحسب ترتیب نزول وفق منهج کتاب قواعد التدبر الامثل لکتاب الله عزوجل» تدوین نموده است.

اسعد احمد علی اندیشمند عرب زبان و سوری تبار، در تفسیر «القرآن المرتب منهج

لیسر التربوی» گرایش تربیتی داشته است و شش مرحله برای تربیت قرآنی بیان نموده و در هر مرحله به تفسیر ۱۹ سوره‌ی قرآن پرداخته است. ایشان معتقد است که نزول سور قرآن دارای برنامه کامل و جامع در تربیت است که منجر به تربیت امت اسلامی در زمان پیامبر (ص) شده است. از این رو در نوشتار خود ترتیب نزول آیات و سوره‌ها را در نظر داشته و براساس آن تفسیر نموده است (ر.ک: اسعد، ۱۴۱۰).

جابری تفسیر «فهم القرآن الحکیم، التفسیر الواضح حسب ترتیب النزول» را در سه جلد براساس ترتیب نزول سوره‌ها نگاشت. ایشان تفسیر خود را متأثر از سخنان شاطبی در الموافقات می‌داند (جابری، ۱۳/ ۱: ۲۰۰۹). شاطبی قائل است برای فهم صحیح سوره‌های قرآن باید هر یک از سوره‌های مکی یا مدنی به ترتیب نزول آنها مورد فهم قرار گیرد (شاطبی، ۱۴۲۵: ۳ / ۴۰۶).

جابری معتقد است که تفسیر براساس ترتیب نزول بهترین روش فهم آیات است زیرا هر یک از آیات در فضای نزول خود و با توجه به شرایط خاص هنگام نزول مورد مطالعه قرار می‌گیرند و خواننده فهم بهتری از آیه پیدا می‌کند (جابری، ۱۳/ ۱: ۲۰۰۹).

ارزیابی

علمای اهل سنت در راستای تألیف تفسیر براساس سبک تنزیلی پیشگام بوده و آثار متعددی توسط آنان به عرصه‌ی نگارش و تدوین در آمده است، اما با وجود تعدد آثار آنها نتیجه‌ای متفاوت از سبک تفسیر مصحفی برای آنان حاصل نشده است و نتیجه آثار آنها در حدّ جا به جایی سور در تفسیر است. علامه طباطبایی معتقد است تفاسیری که به این سبک نوشته شده‌اند، مطلبی فراتر از تفاسیر با سبک مصحفی نداشته‌اند (طباطبایی، بی تا: ۵۱۹/۲-۵۲۰) و دستاورد تازه‌ای در روش ترتیب نزول وجود ندارد و تفاوت این روش با سایر روش‌ها تفاوتی در عمل است که هیچ مزیتی در آن دیده نمی‌شود و تکلفی بی حاصل است (همان: ۵۲۱). بیان ایشان ناظر به تفاسیر اهل سنت و تفاسیری از شیعه است که نتیجه تفاسیرشان در حدّ جا به جا شدن ترتیب سوره‌هاست. ایازی نیز معتقد است که در فواید و آثار تفسیر تنزیلی مبالغه‌هایی صورت گرفته و این سبک اگر فوایدی داشته باشد با سبک ترتیب مصحفی نیز قابل دستیابی است. ایشان ذکر می‌کند

که اگر این سبک با این اهمیت و فواید وجود می‌داشت، باید در گذشته در میان مفسرین فریقین به ویژه شیخ طوسی، طبرسی، ابوالفتح رازی به آن پرداخته می‌شد. ایشان قائل است یک جدول مطمئن از ترتیب نزول سوره‌های مختلف وجود ندارد (ر.ک: ایازی، ۱۳۸۹). در اثبات مدّعی ایازی در مورد جداول می‌توان به «تفسیر البیانی» نوشته‌ی عایشه بنت الشاطی اشاره نمود. به رغم تاکید ایشان به تنظیم آیات و سوره‌ها به ترتیب نزول جهت شناخت ظروف و فضاهای زمانی و مکانی نزول آیات به عنوان یکی از اصول و ضوابط تفسیری، وی در مواردی ترتیب نزول را رعایت نکرده و در مواردی هم که سوره‌ها به ترتیب نزول مرتب شده است، هیچ مطلب جدیدی که نشان‌دهنده نقش و تأثیر ترتیب نزول باشد ذکر نشده است. سید موسی صدر هم بر این اساس فایده‌ای در تفسیر تنزیلی نمی‌بیند (ر.ک: صدر، ۱۳۸۹).

در میان آثار شیعه و اهل سنت تفسیر همگام با وحی متمایز از دیگر تفاسیر است. سبک نوشتاری این تفسیر زمینه کشف و تغییر و تحول دینی را فراهم آورده است. همگام با وحی و شناخت نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم به دلیل برقراری ارتباط بین سوره‌ها در نوع خود بی‌نظیر است. تفاسیری که در گذشته به نگارش درآمده‌اند، قادر نبوده‌اند که فایده‌مندی این سبک را آشکار نمایند و نتوانسته‌اند تغییر سبک را در تفسیر جلوه‌گر سازند اما با تألیف تفسیر «همگام با وحی» امید است تحوّل بزرگ در تفاسیر محقق شود.

تفاسیر موضوعی

سابقه نگارش بر مبنای سبک تفسیر تنزیلی موضوعی، به دهه‌های اخیر باز می‌گردد، با وجود قدمت کم سبک تنزیلی موضوعی، آثاری بر این اساس توسط علما و دانشمندان فعال در حوزه قرآن نگاشته شده است.

علمای شیعه در دهه اخیر به تفسیر موضوعی تنزیلی توجه نموده و آثاری در این زمینه تدوین نمودند. آقای اقدم، «مهندسی فرهنگ سازی نماز در تفسیر تنزیلی» را بر اساس سبک تفسیری تنزیلی موضوعی تألیف کرد و روش‌هایی از آیات پیرامون نماز را بر اساس سبک تنزیلی استنباط نموده و در نوشتار خود ذکر کرده است. مؤلف معتقد است تکلیف نماز از فرهنگ‌های قرآنی است که خداوند از اولین سوره نازل شده تا آخر

سوره به این تکلیف پرداخته است (ر.ک: آقای اقدم، ۱۳۹۴).

سلیمانی بر مبنای سبک تنزیلی موضوعی، «مهندسی عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی» را تألیف نمود. مؤلف به فرهنگ سازی انجام شده قرآن کریم بر اساس ترتیب نزول آیات در موضوع عفاف و حجاب اشاره می‌کند و معتقد است که فرهنگ سازی عفاف و حجاب در اولین مراحل تعلیم در مکه صورت گرفته و در مدینه تشریح قوانین و چگونگی التزام مسلمانان به احکام مربوط به حجاب و عفاف مطرح است (ر.ک: سلیمانی، ۱۳۹۴).

غلامی نگارنده مقاله «مطالعه و بررسی خلافت در قرآن به سبک تفسیر تنزیلی» در پژوهش خود حدود ۱۵ آیه در مورد خلافت که در ۱۰ سوره مکی و مدنی آمده است، به سبک تفسیر تنزیلی مورد مطالعه و دقت قرار داده است (ر.ک: غلامی، ۱۳۹۱).

نگارندگان مقاله «مراحل عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی» آیات عفاف و حجاب را به ترتیب نزول مورد بررسی قرار داده‌اند و برای مبارزه با جاهلیت مدرن به دنبال الگو و برنامه موثری از قرآن بر اساس ترتیب نزول هستند آن برنامه‌ای که از قوم جاهل توانست مؤمنان عباد الرحمن بسازد (ر.ک: داننده و محمدی راد، ۱۳۹۶).

بهروزی و رنجبر دو مقاله با عناوین «فرآیند دولت سازی نبوی در سوره‌های مکی مبتنی بر تفسیر تنزیلی» و «فرآیند دولت سازی نبوی در نخستین سوره مدنی» را بر اساس تفسیر تنزیلی تألیف نموده‌اند، آنها به فایده مند بودن سبک تنزیلی و دستاوردهای آن معتقد بوده و به منظور فهم فرآیند دولت سازی نبوی با هدف به کار بستن آن در دولت‌های تأسیسی جدید اسلامی از چارچوب تفسیر تنزیلی موضوعی که مبتنی بر تفسیر بر اساس سیر نزولی آیات است بهره گرفته‌اند (ر.ک: بهروزی لک و رنجبر، ۱۳۹۷).

با بررسی آثار علمی اهل سنت و سایت پایگاه مقالات نور، سایت علم نت، سایت‌های www.civilica.com و www.Sildeshare.net و... همچنین وبلاگ‌های اهل سنت نظیر وبلاگ عقیده، نگارندگان اثری که تفسیر تنزیلی موضوعی را تألیف نموده باشند، نیافتند.

ارزیابی

هر چند که علمای شیعه به تازگی به تدوین آثار براساس سبک تفسیر تنزیلی موضوعی همت گماشته‌اند و مراحل ابتدایی این رویکرد را طی می‌نمایند با این وجود نسبت به آثار علمای اهل سنت بسیار جلوتر و موفق تر ظاهر شده‌اند، اما موضوعات قرآنی بسیاری وجود دارد که همت دانشمندان را می‌طلبد و جای این آثار در میان منابع شیعه و اهل سنت خالی است. از آنجایی که مباحث نظری سبک تفسیر تنزیلی موضوعی به نگارش در نیامده است؛ آثار نگاشته شده دارای نظم واحدی در این مسأله نیستند و هر کدام براساس مبانی، قواعد و اصول حاکم بر ذهن خود به نگارش تفسیر موضوعی تنزیلی اهتمام نموده‌اند و همان طور که در آثار آن‌ها مشاهده می‌شود، به هدف خود از آن تألیف تفسیر موضوعی نرسیده و قادر نبوده‌اند که سیر قرآنی را در نهادینه‌سازی آن عنصر یا مطلب بیان نمایند.

نتیجه‌گیری

در نیمه دوم قرن چهاردهم هجری دانشمندان شیعه و اهل سنت به تألیف آثار بر طبق سبک تنزیلی همت گماشته و این سبک را مستند به روش پیامبر (ص) و مصحف امام علی (ع) نموده‌اند. تألیفات نگاشته شده از سوی آنان در زمینه‌های تفسیری، نظری و تاریخی منعکس شده است. تألیفات نظری در موضوعات جداول، ویژگی‌های مصحف امام علی (ع) و مبادی و مقدمات سبک تنزیلی قابل مشاهده است. جداول نزول در کتب فریقین مطرح شده است. برخی از علما به رغم مهم دانستن این جداول، قرائن دیگری را نیز در شناخت ترتیب نزول مؤثر دانسته‌اند. بحث از جداول از نظر کمی، حجم قابل ملاحظه‌ای از آثار فریقین را به خود اختصاص داده است. روش بیان جداول بر مبنای نقل راویات ترتیب نزول و اخذ یکی از این روایات است. تنها جدول ذکر شده به روشی غیر از نقل روایت از بازرگان، از نگارندگان شیعه و بر مبنای مدل‌ها و تحلیل‌های آماری خود می‌باشد. این روش از سوی علما به دلیل علمی نبودن روش مورد انتقاد قرار گرفته است.

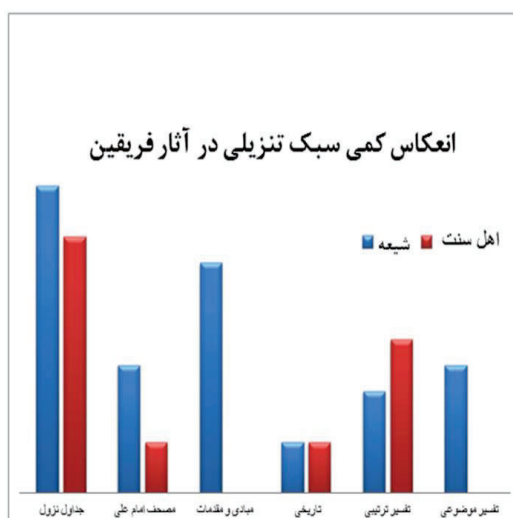
مباحث مقدماتی و مبادی این سبک در آثار علمای اهل سنت انعکاسی نیافته است و همت علمای این مذهب جهت غنی شدن منابع سبک تنزیلی را می‌طلبد. با

این وجود علمای شیعه تقریباً تمامی مبادی و مقدمات مورد نیاز سبک تنزیلی ترتیبی را بیان نموده‌اند و در زمینه سبک تنزیلی موضوعی نیازمند بیان مبانی، اصول، قواعد و... هستیم.

در زمینه خلق آثار تاریخی علمای هر دو مذهب شیعه و اهل سنت در یک جایگاه در زمینه کمیت و کیفیت آثار هستند. گرچه این تألیفات حجم کمی از میان آثار فریقین را به خود اختصاص داده‌اند اما کیفیت این آثار به دلیل روایت تاریخ بر مبنای منبعی اصیل و تحریف نیافته فوق العاده هستند.

در گستره آثار تفسیری تنزیلی ترتیبی، اهل سنت پیشگام بوده و آثار بیشتری تألیف نموده‌اند. با وجود تعداد کمتر آثار علمای شیعه و تاثیر آن‌ها به ویژه در تفسیر همگام با وحی در جهت یافتن روش، مهندسی و متد قرآن چشمگیر و مؤثر واقع شده است. آثار تفسیر تنزیلی موضوعی شیعه با وجود جدیدالتألیف بودن آنها موفق و ثمربخش بوده است اما این به معنای پختگی این تفاسیر نیست؛ زیرا مبانی نظری منقحی برای سبک تفسیر موضوعی تنزیلی بیان نشده است و امید است با بیان مباحث نظری این سبک آثار تدوین شده به حدّ اعلای فایده‌مندی و موفقیت در کشف روش تحولی قرآن دست یابند. نگارندگان به رغم تلاش بسیار در زمینه آثار تفسیری تنزیلی موضوعی اهل سنت، موفق به یافتن اثری از جامعه اهل سنت در این زمینه و در قالب کتاب، پایان نامه و مقاله نشده‌اند.

انعکاس سبک تفسیر تنزیلی در آثار فریقین: گستره و آثار

منابع

۱. ابن ضریس بجلی، محمد بن ایوب، (۱۴۰۸ ق)، فضائل القرآن و ما انزل من القرآن بمکه و ما انزل بالمدينه، دمشق: دارالفکر.
۲. ابن قرناس، (۲۰۱۰ م)، احسن القصص تاريخ الاسلام كما ورد من المصدر مع ترتيب سور حسب النزول، بی جا: منشورات الجمل.
۳. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۴۱۷ ق)، الفهرست، بیروت: دارالمعرفه.
۴. ابوزهره، محمد، (۱۴۱۸ ق)، المعجزه الكبرى القرآن، قاهره: دارالفکر العربی.
۵. ایبیری، ابراهیم، (۱۴۰۵ ق)، الموسوعه القرآنیه، قاهره: موسسه سجل العرب.
۶. _____، (۱۴۱۱ ق)، تاریخ القرآن، قاهره: دارالکتب المصری.
۷. اسعد، احمد علی، (۱۴۱۰ ق)، القرآن المرتب منهج لیسر التربوی، دمشق: دارالسؤال للطباعه والنشر.
۸. ایازی، سید محمد علی، (پاییز ۱۳۸۹)، نقدی بر فواید تفسیر ترتیب نزول، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۲-۶۳، صص ۱۴۹-۱۲۴.
۹. آقای اقدم، سعیده، (۱۳۹۴)، مهندسی فرهنگ سازی نماز در تفسیر تنزیلی، محمد سبحانی یامچی، دانشکده علوم قرآنی مراغه.
۱۰. آل غازی، ملاحویش، (۱۳۸۲)، بیان المعانی، دمشق: مطبعه الترقی، چاپ اول.
۱۱. بازرگان، مهدی، (۱۳۷۴)، تفسیر پای به پای وحی تفسیر تدبری بر حسب نزول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۲. _____، (۱۳۸۶)، سیر تحول قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۳. بنت الشاطی، عایشه عبدالرحمن، (بی تا)، التفسیر البیان للقرآن الکریم، قاهره: المکتبه التجاریه الکبری.
۱۴. بهجت پور، عبدالکریم، (۱۳۹۲)، تفسیر تنزیلی، مبانی، اصول، قواعد و فوائد، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۵. _____، (۱۳۹۴)، شناخت نامه‌ی تنزیلی سوره‌های قرآن کریم، قم: تمهید.
۱۶. _____، (۱۳۹۰)، همگام با وحی، قم: تمهید.
۱۷. _____، (تابستان و پاییز ۱۳۸۹)، رویکردی نو در تفسیر براساس ترتیب نزول، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۲-۶۳، صص ۷۱-۲۶.
۱۸. _____، (۱۳۸۹)، درآمدی بر اصول تحول فرهنگی با الهام از نزول تدریجی

قرآن، قم: بوستان قم.

۱۹. بهروزی لک غلام رضا، رنجبر محمدرضا، (تابستان ۱۳۹۷)، فرآیند دولت سازی نبوی در سوره های مکی مبتنی بر تفسیر تنزیلی، مجله سیاست متعالیه، شماره ۲۱، صص ۲۴-۷.
۲۰. _____، (بهار و تابستان ۱۳۹۷)، فرآیند دولت سازی نبوی. در نخستین سوره مدنی بر اساس تفسیر تنزیلی، مجله پژوهش های سیاست اسلامی، شماره ۱۳، صص ۳۵-۵۸.
۲۱. بیهقی، ابوبکر، (۱۴۰۵ق)، دلائل النبوه و معرفه احوال صاحب الشریعه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۲. تجری محمد علی، مقیمی نژاد داورانی محدثه، (پاییز و زمستان ۱۳۹۴)، واکاوی روایات شیعی در ترتیب نزولی بودن مصحف امام علی علیه السلام، مجله آموزه های قرآنی، صص ۲۹-۳.
۲۳. جابری، محمد عابد، (۲۰۰۹)، فهم القرآن الحکیم، بیروت: مرکز دراسات الوحده العربیه.
۲۴. جعفری، سید حجت، (پاییز ۱۳۸۹)، کتابشناسی موضوعی تفسیر بر اساس ترتیب نزول، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۲-۶۳، صص ۲۹۷-۲۷۲.
۲۵. حجتی، محمد باقر، (۱۳۷۲ش)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۶. حسکانی نیشابوری، عبیدالله بن احمد، (۱۴۱۱ق)، شواهد التنزیل لقواعد التفصیل، چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
۲۷. خامه گر، محمد، (پاییز ۱۳۸۹)، شبکه معنایی موضوعات قرآن «معرفی شش رویکرد در تفسیر موضوعی قرآن کریم»، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۲-۶۳، صص ۲۷۱-۲۳۶.
۲۸. الخضری بک، محمد، (۱۴۱۷ق)، تاریخ التشریحی الاسلامی، بی جا، مکتبه المعارف.
۲۹. خویی، ابوالقاسم، (۱۳۸۳)، ترجمه البیان فی تفسیر القرآن، جعفر حسینی، قم: دارالثقلین.
۳۰. داننده اکبر، محمدی راد حمید، محمدی راد عزیزه، (۱۳۹۶)، مراحل عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی، همایش علمی عفاف، حجاب و سبک زندگی، ۱۸ صفحه، سایت سیلیویکا.

۳۱. دروزه، محمد عزه، (۱۳۸۳ق)، تفسیر الحديث، قاهره: دارالاحیاء الکتب العربیه.
۳۲. _____، (بی تا)، سیره الرسول صور مقتبسه من القرآن الکریم، بی جا، المکتبه العصریه.
۳۳. رامیار، محمود، (۱۳۴۶ش)، تاریخ قرآن، تهران: شرکت سهامی نشر اندیشه.
۳۴. رومی، فهد بن عبد الرحمن، (۱۴۰۷ق)، اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر، بی جا، طبع باذن رئاسه ادارات البحوث العلمیه و الافتاء و الدعوه و الارشاد فی المملکه العربیه السعودیه.
۳۵. زکشی، محمد بن بهادر، (۱۴۱۰ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دارالمعرفه.
۳۶. زنجانی، ابو عبدالله، (۱۴۰۴ق)، تاریخ قرآن، تهران: منظمه الاعلام الاسلامی.
۳۷. الزهرائی، احمد بن عبدالله، (۱۴۱۳ق)، التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم و نماذج منه، مدینه: جامعه الاسلامیه.
۳۸. زهری، محمد بن مسلم، (۱۴۱۸ق)، النسخ و المنسوخ و تنزیل القرآن بمکه و المدینه، الثالثه، بی جا، موسسه الرساله.
۳۹. سلیمانی، مرحمت، (۱۳۹۴)، مهندسی عفاف و حجاب در تفسیر تنزیلی، کارشناسی ارشد، حمید محمدی راد، دانشکده علوم قرآنی مراغه، مقطع کارشناسی ارشد.
۴۰. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۲۱)، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دار الکتب العربی.
۴۱. _____، (۱۳۹۶ق)، اسرار ترتیب القرآن، بی جا، طبعه الاولی.
۴۲. _____، (بی تا)، ترتیب سور القرآن، بیروت: دار المکتبه الهلال.
۴۳. شاطبی، ابواسحاق ابراهیم موسی، (۱۴۲۵ق)، الموافقات فی اصول الشریعه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴۴. شاکر، محمد کاظم، (پاییز ۱۳۸۹)، تفسیر بر اساس ترتیب نزول با سه قرائت، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۳-۶۲، صص ۹۰-۱۲۳.
۴۵. شفاعت ربانی، محمد، (بی تا)، المکی و المدنی، کتابخانه فقاها.
۴۶. شهرستانی، محمد بن عبد الکریم، (۱۳۸۷ش)، تفسیر مفاتیح الاسرار و مصابیح الابار، تهران: مرکز البحوث و الدراسات للتراث.
۴۷. صبیحی صالح، (۱۳۷۲ش)، مباحث فی علوم قرآن، قم: الشریف الرضی.
۴۸. صدر، سید موسی، (پاییز ۱۳۸۹)، سنجش ادله موافقان و مخالفان تفسیر بر اساس

- ترتیب نزول، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۲-۶۳، صص ۱۶۵-۱۵۰.
۴۹. طباطبایی، محمد حسین، (بی تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۵۰. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۵۱. عربستانی، فاطمه، (۱۳۹۴)، بررسی مصحف امام علی علیه السلام در روایات فریقین، کارشناسی ارشد، عبدالکریم بهجت پور، دانشکده علوم قرآنی قم.
۵۲. غلامی، عبدالله، (پاییز ۱۳۹۱)، مطالعه و بررسی خلافت در قرآن به سبک تفسیر تنزیلی، پژوهش نامه معارف قرآنی، شماره ۱۰، صص ۱۸-۱.
۵۳. فارسی، جلال الدین، (بی تا)، پیامبری و انقلاب، انتشارات اسلامی، بی جا، چاپ سوم.
۵۴. _____، (۱۳۶۳)، پیامبری و حکومت، مشهد: انجام کتاب.
۵۵. _____، (۱۳۶۲)، پیامبری و جهاد، تهران: انجام کتاب.
۵۶. قاسمی، محمد جمال الدین بن محمد، (۱۴۱۸ق)، محاسن التاویل، اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵۷. قسطلانی، احمد بن محمد، (۲۰۱۴م)، لطائف الاشارات لفنون القرائات، جیزه مصر: مکتبه اولاد الشیخ التراث.
۵۸. القیعی، محمد عبدالمنعم، (۱۴۱۷ق)، الاصلان فی علوم القرآن، بی جا.
۵۹. معرفت، محمد هادی، (۱۳۸۰س)، تفسیر و مفسران، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۶۰. _____، (۱۳۸۶ق)، التمهید، قم: موسسه النشر الاسلامی.
۶۱. مقیمی نژاد داورانی، محدثه، (۱۳۹۴)، نقد و بررسی مبانی سبک تفسیر براساس ترتیب نزول، دکتری تخصصی، محمد علی تجری، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم.
۶۲. الميدانی، عبدالرحمن حسن حنبکه، (۱۴۲۰)، تفسیر معارج التفکر و دقائق التدبر، دمشق: دارالقلم.
۶۳. میرمحمدی زرنندی، ابوالفضل، (۱۴۲۰ق)، بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، موسسه نشر اسلامی.
۶۴. نکونام، جعفر، (۱۳۸۲)، پژوهشی در مصحف امام علی علیه السلام، رشت: کتاب

مبین.

۶۵. _____ (۱۳۸۰ ش)، درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن، تهران: هستی نما.
۶۶. نیازمند، سید رضا، (۱۳۹۰)، شرحی بر قرآن به ترتیب نزول، بی جا، انتشارات بنی هاشم، چاپ اول.
۶۷. هاشمی، سید حسین، (تابستان و پاییز ۱۳۸۹)، مبانی تفسیر قرآن براساس ترتیب نزول، مجله پژوهش های قرآنی، شماره ۶۳-۶۲، صص ۷۲-۸۹.
۶۸. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۸۵ ق)، تاریخ یعقوبی، بیروت.
۶۹. یوسفی غروی، محمد هادی، (۱۴۲۰ ق)، موسوعه التاریخ الاسلامی، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۷۰. پایگاه مقالات نور، سایت علم نت، سایت های www.civilica.com و www.Sildeshare.net و... وبلاگ عقیده.